

PAGULASKIRJANDUSE NIME VAEV

„Minu arvates meie, nii Poolas kui väljaspool Poolat, saime hakkama tähtsa asjaga, keeldudes tunnustamast poola kirjanduse jagamist kaheks eri korpuseks sõltuvalt sellest, kus keegi kirjanik elab.”

(Czesław Miłosz, *World Literature Today*, nr 1, lk 6)

Seoses raamatu „Eesti kirjandus paguluses XX sajandil” (Tallinn, 2008) ilmumisega kerkis uuesti päevakorda põhimõtteline küsimus, kuidas välismaal pagulaskonna poolt välja antud eestikeelset kirjandust kutsuda ehk nimetada. Nime vaevaga on lahutamatu seotud teine põhimõtteline küsimus: kas saab ütelda, et läänemaailma kuuluvas Välis-Eestis pärast Teist maailmasõda välja antud eestikeelne kirjandus on kodumaal enne sõda arenenud eesti kirjanduse tüvest kasvanud ja pool sajandit õitsenud haru, mis eksisteeris paralleelselt kommunistlikule idamaailmale allutatud eesti nõukogude kirjandusega? Seejuures tuleb arvestada, et tegu oli poliitiliselt motiveeritud pagulaskonnaga, kes oli ägedas vastasseisus kodumaal tehtavat kirjandust ja kultuuri valitseva ja juhtiva režiimiga, milline katsus kõigiti rünnata ja kahjustada pagulaskonna poliitilisi ja kultuurilisi ettevõtmisi. Tolleaegse külma sõja kohati üsna tulistes sõnalahingutes oli läände pääsenud eestlaste poolt püstitatud mõiste „pagulaskirjandus” siis ja on jätkuvalt poliitiline ja mitte kirjandusteaduslik mõiste.

Läänes ja võõra surve all kodumaal tehtavad kirjandused erinesid teineteisest mitmes põhilises küsimuses. Eelkõige selles, et Välis-Eestis säilis sõjaeelse eesti kirjanduse poliitiline ja esteetiline vabadus, mis kodumaal ždanovlikus kultuuripoliitikas hävitati nii põhjalikult, et õigustatud on küsimus, kumb oli eesti kirjanduse peajoon, kas belletraalkollaborantlik eesti nõukogude kvislingkirjandus¹ või välismaal tehtud ja vabalt loodud pagulaskirjandus. Mulle tundub, et see küsimus on siamaani lahendamata.

Kogu selle küsimustepuntra ümber saab argumenteerida mitmet viisi. Tõnu Õnnepalu järgi on tegu mitte ainult kahe lahusoleva kirjandusega, vaid ka kahe rahvusega. Tsiteerin: „Sest teatavasti jagunes eesti rahvas pärast sõda kaheks, kodu- ja väliseestlasteks. Ehk paguluseks ja N. Eestisse „jäänud” eestlasteks, kui vaadata teiselt kaldalt” (Õnnepalu 2009: 77).

Õnnepalu, eesti tänapäeva tuntumaid kirjanikke, lisab: „Väliseestlus.... arendas välja omamoodi puhta, ideaalse rahvuse, koos selle ajaloo, kommete, kirjanduse, müütidega. See oli rahvus, mida keegi ei rõhunud, keegi ei kartnud, aga keegi ka ei vajanud – ja mis ei valitsenud ühtegi maad, ei vastutanud millegi eest peale iseenda poolt iseenda-

¹ Sõnad „belletraalkollaborantlik” ja „kvislingkirjandus” on võetud Toomas Liivi nõukogude eesti kirjandust nuhtlevast artiklist „Eesti kirjanduse eesmärk” (Sirp 1991, nr 45). Toon veel näiteid Liivi ahhillesliku viha sõnavarast: „suleprostitutsioon”, „panslavismi paaritamine polgupoegliku vanjalikkusega”, „kirjanduslik hävituspatalljon”.

le loodud ideoloogia ja selle kiiva valvamise” (Önnepalu 2009: 80).

Just need viimased seitse sõna ideoloogiast ja selle kiivast valvamisest kinnitavad mulle, et Önnepalu on oma huumoriga tembitud väliseestlaste käsitluses jõudnud groteski kaudu tööle üsna lähedale. Olen omal nahal tunda saanud paguluse ideoloogiavalvurite kiivat sekkumist minu ellu ja kuulnud nende õhkamist, et ideoloogia puhtuse tagamiseks läheks vaja politseid. Jumal tänatud, et see võim neil puudus.

Önnepalu väidab, et eesti pagulaskonnas jäi aeg seisma: „Eesti aeg, nagu see kivistus või klaasistus paguluses just ehk millalgi seitsmekümnendate paiku, kui pagulus, väliseestlus muutus lõplikult kitsiks” (Önnepalu 2009: 78). Õige tähelepanek. Seitsmekümnendail aastail, mis hõlmasid kolme esimest ESTO-pidustust (1972 Toronto, 1976 Baltimore, 1980 Stockholm) ja nende ettevalmistusaja, oli pagulastegevuse kõrgaeg. Kuid samal ajal Välis-Eesti kultuur ning ESTO-de sisu ja vorm kinnistus enesekorduse stampidesse ja šabloonidesse, rahvuslikud juhtlauseid muutusi klišeedeks, jätkuv kodumaaga läbikäimise taunimine raskendas uute impulsside saamist Kodu-Eestis ellu astunud ning ideoloogia- ja tsensuurikammitate vastu heitlevalt uuel põlvkonnalt. Pagulaskonna kultuuri-tegevus kaotas uuendusliku värskuse.

Pagulaskirjanduses saabus seisak ja algas nii kvantitatiivne kui ka kvalitatiivne langus juba varem, kuue- ja seitsmekümnendate vahetuse paiku. Viimased kirjandusluku püsima jäänud autorid debüteerisid aastail 1968 (Urve Karuks, Enn Nõu), 1969 (Aarand Roos) ja 1970 (Ilona Laaman). Ristikivi ainus, aga Välis- ja Kodu-Eestis suure mõjuga luulekogu „Inimese teekond” kannab küll aastaarvu 1972, kuid enamik luuletusi oli trükitud ilmunud ja luuleprotsessi lülitunud märksa varem. Etableerunud vanema ja keskmise põlve kirjanikud

olid oma põhisõnumi juba ütelnud ja oma paremad teosed kirjutanud.

Välis-Eesti kirjandus hõrenes, kuid ei katkenud. Seitsmekümnendatel oli veel loomungulist varu ja jõupotentsi küllalt, et püsida kümnendi lõpuni ja järgmisel kümnendilgi, kuni aastal 1988 ilmunud Ilmar Talve suurromaan „Maapagu” jäi sümboliseerivalt väga sobiva monumendina tähistama XX sajandi eesti maapaokirjanduse lõppu.

Kõrvalmärkus. Aga milline teos tähistaks pagulaskirjanduse algust? Kronoloogiline prioriteet kuulub kahele mehele ja mõlema puhul üsna sobivalt: Bernard Kangro „Põlenud puu” (1945) kui esimene läänes trükitud pagulaste luulekogu ja Ain Kalmuse „Õo tuli liiga vara” (1945) kui esimene ja pealegi paguluse põhjuseid käsitlev romaan. Kui vaadata avaramalt ja mitte rangelt kronoloogiliselt, siis omab suurt sümboliväärtust pagulaskirjanduse algust tähistava teosena Karl Ristikivi „Kõik mis kunagi oli” (1946).

Jaan Undusk arutleb ajakirja Akadeemia artiklis „Eesti, eksiil ja Välis-Eesti. Väike mentaliteedilugu” mõistete *pagulus* (ehk *eksiil*) ja *Välis-Eesti* tähendust ning võrdlevat kasutust, jõudes tõdemuseni, et „oli olemas väga teadlike eesti pagulasi ja väga teadlikke väliseestlasi, kes tegid nendel mõistetel selget kultuuripoliitilist vahet ning eristasid vastavaid avaliku tegutsemise vorme” (Undusk 2008: 2267). Undusk ise kaldub eelistama mõistet *pagulus* kui *Välis-Eestiga* võrreldes radikaalsemat ning riikliku iseseisvuse paleust järjekindlamalt silme ees hoidvat. Seejuures ta ei tauni ega halvusta *Välis-Eesti* sihitteadlikult kasutajaid, vaid näeb ka väliseestluse ideoloogia kasulikke külgi, nagu võimet eestluse väljendusvormidesse kaasa haarata rohkemal arvul uuel kodumaal kasvavaid noori ja poliitiliselt vähem angažeeritud väliseestlasi.

Undusk refereerib ka minu kirjaniku ja leiab, et Grabbi kuulub pigem

nende sekka, kes ei teinud ega tee tänapäevani tingimata vahet pagulaseesti ja väliseesti mentaliteedi ega vastavate mõistete vahel. Undusk ütleb, et oli inimesi, kes taotlesid täiesti teadlikult nende kahe suuna kooseksistentsi välismaise eesti kogukonna sees. Undusk: „Mõisted „väliseestlane” ja „pagulane” samastab ta [Grabbi] ühe lükkega: „Väliseestlased, keda nõukogude pruugis kutsutakse emigrantideks ja Välis-Eestis pagulasteks”” (Undusk 2008: 2266).

Minu hoiakut on Undusk enam-vähem õigesti tabanud. Ma ei teinud neist mõisteist tõsisemat probleemi ja kasutasin oma kirjatöodes pagulaskonda ja väliseestlasi vaheldumisi, peaaegu sünonüümidena. Mõnikord sobis lause mõtte või lause rütmiga rohkem üks, mõnikord teine.

Ma ise ei tundnud end pagulasena ja ka mitte väliseestlasena. Ma ei juurelnud selle üle, kumba kategooriasse ma kuulun. Ma tundsin ja teadsin, et olen eestlane, mu identiteet eestlasena oli sügavalt juurdunud. Mingeid lisasõnu (nagu „pagulas-” või „välis-”) selle ette või taha polnud vaja. Need ainult segavad ja ahendavad.

Unduski peenekoelise, kuid veidi elukauge analüüsiga, milles ta tegelike ütlemissi ja mõtteid oma hüpoteesi liistule kohandab, ei ole täiesti rahul ka Rootsi eestlaskonnas aastakümneid juhtivalt tegutsenud Alur Reinans. Unduski vaadete väitlusartiklis kirjutab Reinans ajakirjas Akadeemia: „Täitsa veendunud selles asjas ei ole võib-olla ka mitte Undusk ise, sest ta esitab küsimuse: „Või oli pagulas- ja väliseesti mõistete vaheldumine lihtsalt tuju ja olukorra küsimus?” [---] Minu vastus on selgelt jah: enamikul juhtudel võib aastail 1945–1990 välismaal ilmunud eestikeelses tekstis mõisteid „pagulus-”, „eksiil-” või „väliseestlus” vabalt välja vahetada autori algupärast mõtet moonutamata” (Rei-

nans 2008: 2515). Reinans väidab, et valdav enamus Rootsi eestlasi nende mõistete eri tähendusvarjunditele ei mõelnudki. Sama saan ütelda USA ja Kanada muljete alusel. Ja ma ei mäleta, et ideoloogilistest küsimustest rohkem huvitatud isikud oleks omavahel või organisatsioonide koosolekutel ägedalt vaieldud, kas on tegu pagulaskonna või väliseesti kogukonnaga.

Ometi tunnistan, et Undusk on analüütiliselt ja veenvalt eristanud aastail 1945–1990 välismaal asunud eestlaste mõttemaailmas ja kirjutistes kahe mentaliteedi jooni – pagulasliku ja väliseestlasliku. Muidugi, praegu on sel vaid ajalooline väärtus. Undusk annab oma hinnangu sellele ajalooperioodile: „Kokkuvõttes tuleb ikkagi rääkida okupatsioonist ja eksiiulist, ja mitte ainult eksiiulist individuaalse otsusena.... vaid ühe väikese rahva suurest eksiiulist” (Undusk 2008: 2276).

Nii ilusalt sõnastatud seisukohale ma ei saa ega tahagi vastu vaielda. Kirjutan sellele rõõmuga alla, heas meeles, et minagi olin osa väikese eesti rahva suurest eksiiulist.

Tagasi nime juurde! Sarnaselt Unduskile näeb ka Tiit Hennoste ideoloogilisi erinevusi pagulas- ja väliseesti mõistete vahel. Ta leiab, et pagulaskirjandus on 1950. ja 1960. aastatel ideoloogiliselt kaldunud neutraalsema väliseesti kirjanduse suunas ning alates 1960. aastate keskpaigast võime rääkida väliseesti kirjandusest (Hennoste 1994: 72).

Läänes välja antud eestikeelsele kirjandusele sobiva nime leidmisel me sellest abi ei saa, pigem vastupidi, sest Hennoste kasutab mõlemat nimetust. Oma pikas modernismiuurimuses räägib ta korduvalt „väliseesti” kirjandusest, aga pagulaskirjanduse ülevaltliku uurimuse retsensioonis kasutab Hennoste järjekindlalt nimetust „pagulaskirjandus”.

Ma sattusin ise selle probleemiga avalikkuse ees vastakuti, kui vastasin

Sirbis intervjueri Janika Kronbergi küsimusele „Milline mõiste tänapäevases keeles on sulle vastuvõetavam – pagulaskirjandus, väliseesti kirjandus või eesti kirjandus välismaal?” (vt Kronberg 2009). Formuleerin siin vastuse uuesti, tehes algse vastuse teksti täiendusi ja täpsustusi.

Kuulutasin juba 1966. aastal (Mana 1966, nr 31, lk 64), et meil on olemas vaid üks kirjandus – eesti kirjandus. Ka mina olen mõistet *pagulaskirjandus* kasutanud, mingit nimetust on ligi pool sajandit elus püsinud nähtusele vaja. Juba pagulaskirjanduse alguses on küsitavusi: paljudel kirjanikel ilmus paguluses loomingut, mis oli kirjutatud enne kodumaalt lahkumist (Gailit, Under, Suits, Ristikivi, mitmed teised). Kas tõesti trükkimise koht ja mitte loominguiline keskkond määrab, mis on pagulaskirjandus? Küsitavusi on ka lõpus. Kas mina olen/olin pagulaskirjanik? Kõik mu viis raamatut on ilmunud iseseisvuse taastanud Eestis. Või olen ma väliseesti kirjanik? Kas Viirlaid ja mõlemad Nõud on pagulaskirjanikud kuni surmani, üksipuha kui palju raamatuid nad on avaldanud ja avaldavad pärast paguluse lõppu?

Läände pääsenud eesti kirjanikud jätkasid eesti kirjanduse loomist. Nad ei leppinud ju omavahel kokku, et nüüdsest peale teeme pagulaskirjandust. Alles hiljem selgus, et nad ei ole mitte ainult eesti kirjanikud, vaid ka pagulaskirjanikud, kellelt oodatakse panust pagulaskirjandusse, et see ilukirjanduse mahu (lehekülgede arvu) ja teoste arvu poolest ületaks okupeeritud kodumaa vastavad näitajad. Ja 1950. aastatel ning 1960. aastate esimesel poolel ületaski. Iseasi, mida arvata ilukirjanduse väärtuse mõõtmisest elementaarse aritmeetilise statistikaga. Kvantitatiivset lähenemist kirjandusele õigustas vast arvude kasutamine vastupropagandas nõukogude enesekiitusele.

Kui stalinismi perioodil tehti Rootsis ja mujal läänes pagulaskirjandust, mida tehti siis Eestis? Kas eesti kirjandust? Kas kodumaal ilmunud Stalini panegüürika ja muu sarnane kommunistlik jamps ning ühiskonna ja kirjanduse organisatoorsetes tippudes kvislinglik ja enamiku kirjanike puhul võimalike meelepäraseks mugandatud või ümber tehtud, belletraalkollaborantlik looming (mis oli paljude puhul oma pere toidulaua katmiseks või üldse ellu jäämiseks paratamatu) on tõesti eesti kirjanduse peajoon? Ja läänes sel ajal ilmunud eestikeelse kirjanduse väärtused leiavad käsitlust peajoont moodustava tüve kuigi tähtsa, aga ikkagi äärepealsema kõrvalharuna? Praeguse ni põhiliselt jõus olev sõjajärgsetel aastakümnetel nõukogude kirjandusteades püstitatud kontseptsioon, kus kodumaal ja väljaspool Eestit asunud autoreid ei käsitleta ühtsesse eesti kirjandusse integreerituna ja omavahel võrdlevalt, vaid eraldi kategooriana, vajab ümberhindamist.

Niikaua kui välismaal loodud eestikeelset kirjandust vaadeldakse omaette seisva pagulaskirjandusena, tuleks omaette kirjandusena ja mitte üldistava eesti kirjandusena vaadelda ka eesti nõukogude kirjandust. Siis oleks välidit sellised prohmad nagu Debora Vaarandi kutsumine „eesti luule uuendajaks”. Eesti luuleuendus oli välismaal juba Laabani, Lepiku, Ristikivi ja Grünthali poolt läbi viidud ja pealegi Vaarandist kõrgemal tasemel. Vaarandi uuendas vaid nõukogude eesti luulet. Nendin, et uue põlvkonna nimekas kriitik Arne Merilai kutsub Vaarandit tema kirjutatud artiklis eesti nõukogude luuletajaks ja mitte lihtsalt eesti luuletajaks (Merilai 2006). Peeter Olesk kirjutab: „Eesti nõukogude kirjandus lõppes koos Debora Vaarandi surmaga” (Olesk 2007).

Selline käsitlus, kus eesti kirjanduse peajoon jookseks ligi kaksikümne või

rohkem aastat läbi Välis-Eestis tehtud pagulaskirjanduse, tooks kaasa teistsuguseid probleeme. Kogu nõukogude perioodi ei saa kutsuda nõukogude kirjanduseks, sest eesti kirjandus kodumaal saavutas ulatusliku autonoomia, enne kui Eesti riik iseseisvus. Absuradne oleks näiteks Paul-Eerik Rummo või Arvo Valtonit liigitada või kutsuda kirjanduslikus mõttes nõukogude kirjanduseks. Millal muutus kodumaine nõukogude kirjandus eesti kirjanduseks? Toomas Liiv ütles, et aastal 1966, siis kui Eestis ilmus Alveri „Tähetund” (Liiv 1991). Mina asetaks äralõikejoone aastasse 1962, kui ilmus esimene noorte luuletajate kassett, Ellen Niidu „Maa on täis leidmist” ja trükiti kaks Kaalepi luulekogu.

Alternatiivina pakutud *väliseesti kirjandus* siiski ei sobi. See eraldab välismaal tehtu nagu omaette väikeseks kirjanduseks ja kõlab üpris marginaal-

selt. Neutraalselt kõlava nimetusena haihtuks eksiilkirjandust pingestanud poliitiline moment ja pagulaskirjanduse vastasseis nõukogude kirjandusega nimetustes *väliseesti kirjandus* või *väliseesti kirjanik* ei kajastuks.

Kardan, et olen esitanud rohkem küsimusi, kui andnud vastuseid või pakkunud lahendusi. Mis edasi? Tiit Hennoste nendib, et töö, mis ootab tegijat, on „pookida eksiilkirjanduse haru eesti kirjanduse tüvele” (Hennoste 2009). Luule Epner ootab „pagulaskirjanduse kriitilist lõimimist kodumaise kirjandusega” (Epner 2009). Jõudu tööle! See ei saa olema kerge.

HELLAR GRABBI

Kirjandus

- Epner, Luule 2009. Esimesi muljeid kauaoodatud suurteosest. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 360–364.
- Hennoste, Tiit 1994. Hüpped modernismi poole: 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. 11. loeng. – Vikerkaar, nr 11, lk 70–74.
- Hennoste, Tiit 2009. Pagulaskirjanduse(st) kirjutamise valu ja vaev. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 365–368.
- Kronberg, Janika 2009. Meie mees Washingtonis. – Sirp 18. IX, nr 34.
- Liiv, Toomas 1991. Eesti kirjanduse eesmärk. – Sirp 30. XI, nr 45.
- Merilai, Arne 2006. Tont unkaaugus. – Postimees. Kultuur 14. X.
- Olesk, Peeter 2007. Aeg otse ees. – Postimees 1. VI.
- Reinans, Alur 2008. Väliseestlase mõistest. – Akadeemia, nr 11, lk 2515–2519.
- Undusk, Jaan 2008. Eesti, eksiil ja Välis-Eesti. Väike mentaliteedilugu. – Akadeemia, nr 10, lk 2257–2286.
- Õnnapalu, Tõnu 2009. Kolm ajalugu. – Vikerkaar, nr 4–5, lk 72–82.